

UOT 101.1

<https://doi.org/10.30546/ifs.2026.1.46.1051>

İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ CƏNUBİ AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA YENİ İCTİMAİ-SİYASİ VƏ FƏLSƏFİ FİKRİN FORMALAŞMASI

Nicat Məmmədov

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, **Azərbaycan**
nicatmk@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0007-0452-4759>

Xülasə: Təqdim olunmuş məqalədə Cənubi Azərbaycanın ictimai-siyasi və fəlsəfi fikir tarixində XX əsrin 1939-1945-ci illərinin xüsusi mərhələ təşkil etməsi problemi gündəmə gətirilir. İranda və İranın tərkib hissəsi olan Güney Azərbaycanda ictimai-fəlsəfi, milli şüurun oyanışı və azadlıq hərəkatının geniş şəkildə təşəkkül tapmasına imkan, zəmin və tarixi şəraitin yaranması məsələləri tədqiq olunur. Rza şah diktaturasına qarşı genişlənən inqilabi-siyasi mübarizədə mütərəqqi fikirli Azərbaycan ziyahları, şair və jurnalistlərinin dünyagörüşü müqayisə olunur.

Məqsəd: İkinci Dünya müharibəsi dövründə Cənubi Azərbaycan poeziyasında yeni ictimai-siyasi və fəlsəfi fikrin inkişafını araşdırmaq.

Metodologiya: Müqayisəli - sistemli yanaşma, tarixilik metodu.

Elmi yenilik: İkinci Dünya müharibəsi dövründə Cənubi Azərbaycan poeziyasında yeni ictimai-siyasi və fəlsəfi fikrin inkişafının tədqiqi.

Acar sözlər: fəlsəfi, ictimai-siyasi, Cənubi Azərbaycan, düşüncə, milli-mənəvi, özünüdərək, demokratik.

FORMATION OF NEW SOCIO-POLITICAL AND PHILOSOPHICAL THOUGHT IN THE POETRY OF SOUTH AZERBAIJAN DURING THE SECOND WORLD WAR

Nijat Mammadov

Abstract: This article brings to the agenda the problem of 1939-1945 as a special stage in the history of philosophical and socio-political thought of South Azerbaijan. The awakening of socio-philosophical and national consciousness in Iran and Southern Azerbaijan, which is part of Iran, and the creation of opportunities, foundations and historical conditions for the broad formation of a liberation movement have been studied. The worldview of progressively intellectual Azerbaijani thinkers, poets and journalists in the unfolding revolutionary-political struggle against the dictatorship of Reza Shah has been compared.

Purpose: To study the development of new socio-political and philosophical ideas in the poetry of South Azerbaijan during the Second World War.

Methodology: Comparatively systematic approach, historical method.

Scientific novelty: A study of the development of new socio-political and philosophical thought in the poetry of South Azerbaijan during the Second World War.

Keywords: Philosophical, socio-political, South Azerbaijan, thought, national-spiritual, self-awareness, democratic.

ФОРМИРОВАНИЕ НОВОЙ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ И ФИЛОСОФСКОЙ МЫСЛИ В ПОЭЗИИ ЮЖНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Ниджат Мамедов

Резюме. В данной статье рассматривается проблема 1939-1945 годов как особый этап в истории философской и общественно-политической мысли Южного Азербайджана. Анализируется процесс пробуждения в Иране и Южном Азербайджане (входившем в состав

Ирана) социально-философского и национального сознания, формирование условий и возможностей для широкого развития освободительного движения. Сопоставляется мировоззрение прогрессивно мыслящих азербайджанских интеллектуалов, поэтов и журналистов в контексте разворачивающейся революционно-политической борьбы против диктатуры Реза-шаха.

Цель исследования: изучить развитие новых общественно-политических и философских идей в поэзии Южного Азербайджана в годы Второй мировой войны.

Методология: применяется сравнительно-системный подход и исторический метод анализа.

Научная новизна: работа раскрывает особенности становления новой общественно-политической и философской мысли в поэзии Южного Азербайджана в годы Второй мировой войны.

Ключевые слова: философский, общественно-политический, Южный Азербайджан, мысль, национально-духовное самосознание, демократический

Əsas hissə / Main Part

İkinci Dünya müharibəsi (1939-1945) dünya ölkələrinin bir çoxunda olduğu kimi, İranda və İranın tərkib hissəsi olan Güney Azərbaycanda da ictimai-siyasi, fəlsəfi, milli şüurun oyanışına və azadlıq hərəkatının geniş şəkildə təşəkkül tapmasına imkan, zəmin və tarixi şərait yaratdı. Mütərəqqi fikirli azadlıqsevər Azərbaycan ziyalıları, o cümlədən şair, yazıçı və jurnalistlər şəraitin yaratdığı imkanlardan istifadə edərək gizli və açıq şəkildə Rza şah diktaturasına qarşı genişlənən inqilabi-siyasi mübarizəyə qoşuldular. Bu dövrdə yaranan əsərlərin böyük əksəriyyəti inqilabi ruhlu, şahlıq istibdadına qarşı birbaşa və kəskin etirazı ilə diqqəti cəlb etməyə, özündən əvvəlki ədəbi-bədii nümunələrdən öz ictimai-fəlsəfi yönümünə görə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməyə başladı.

Tarixşünaslıqda haqqında bəhs etdiyimiz illər “Milli azadlıq hərəkatının yüksəlişi (1941-1946)” dövrü kimi xarakterizə olunur” [1, s. 136].

Daha çox milli özünüdərk və özünüdərsədiq məfkurəsinə söykənməklə yaranan 1941-1946-cı illərin poeziyası dövrün, zamanın hadisələrinə ayıq gözlə baxmağa, olayları vaxtında əks etdirib ictimaiyyətə təqdim etməyə səy göstərməyə başladı. Akademik Mirzə İbrahimovun qeyd etdiyi kimi, “bədii ədəbiyyat bütün bu hadisələrə biganə qalmadı, bu və ya digər dərəcədə onların güzgüsü oldu” [2, s. 133].

Haqqında söhbət gedən illərin Cənubi Azərbaycan şairi öz ictimai xarakterinə görə daha çox anti-imperialist yönümlü idi. Ölkədaxili monarxist rejimin, şahlıq üsul-idarəsinin, milli ayrışçılığın tənqidi, zülmə və zalıma qarşı üsyan, xalqı mübarizəyə çağırış poeziyanın başlıca mövzularından idi.

Əsrin 40-cı illərində Cənubi Azərbaycanda diktaturanın təqib və hücumlarına baxmayaraq, milli ruhlu şairlər rejimə qarşı açıq şəkildə etirazını bildirir, o zamana qədər hədəfi daha çox qeyri-müəyyən olan əsərlərin dövrünün olmadığını başa düşərək zamanın tələbi ilə ayaqlaşan, xalqın istək və arzularını əks etdirən yeni, ictimai və fəlsəfi ruhlu əsərlərin yazılmasına üstünlük verirdilər. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış tədqiqatçılarından olan Sabir Nəbioğlunun (Əmirov) yazdığı kimi, “Rza şah diktaturasının süqutundan sonra təkcə Azərbaycanda deyil, bütün İran miqyasında yaranan ədəbiyyat özünün komponentlərinə görə yeni idi. O həm mövzu etibarilə, həm gerçək aləmə münasibət nöqtəyindən, həm də obyektiv aləmin təqdimində istifadə edilən bədii vasitələr cəhətdən özündən əvvəlki ədəbiyyatdan fərqlənirdi” [3, s. 20].

Akademik Nizami Cəfərovun qeyd etdiyi kimi, “İkinci Dünya müharibəsi illərində Cənubda ədəbi dilin canlanması üçün şərait meydana gəlir” [4, s. 16]. Ana dili uğrunda mübarizə daha çox özünü dövrün poeziyasında, xüsusilə “Azərbaycan”, “Vətən yolunda” qəzetləri və “Şairlər məclisi” məcmuəsində dərc olunan ədəbi-bədii materiallarda göstərir. Bu illərin poetik nümunələrinin bir çoxu ilk nömrəsi Əli Şəbüstərinin müdirliyi və İsmayıl Şəmsin redaktorluğu ilə 1941-ci ilin noyabr ayının 1-də çıxan “Azərbaycan” qəzetinin səhifələrində dərc olunurdu. Məqalə və digər yazıları ilə “Azərbaycan xalqına edilən zülmü ifşa edən, Azərbaycan dili və mədəniyyətinin inkişafı uğrunda mübarizə aparan” [5, s. 18] qəzetin səhifələrində Ə.Fitrat, M.Biriya, Süleyman Əmini, Sədi Yüzbəndi, Ələkbər Həddad, Məhəmmədhüseyn Təvəkküli kimi şairlərin ictimai-siyasi xarakterli şeirləri tez-tez çap olunurdu.

Maraqlı burasıdır ki, qəzet satirik şeirlərin çapına daha çox həvəs göstərirdi. Qəzetin ilk nömrəsində “Bacadanbaxan” imzası ilə dərc olunan bir şeirdə oxuyuruq:

Məşrutə oldu İran, biz olduq vəkili-millət,
Biz rahətə yetişdik, millət qazandı zillət,
Qanunu biz düzəltdik “bər nəf”e ma və dövlət”,
Bax gör ki, hər zamanda saman yenə bizimdir,
Dur çal qavalı, oyna, dövrən yenə bizimdir [6].

Qəzetdə çap olunan müəlliflər şəhliq rejiminin tənqidi ilə kifayətlənmir, xalq həyatının bütün sahələrini özündə əks etdirən ictimai-fəlsəfi məzmunlu bədii nümunələr yaratmağa cəhd edirdilər. Bu şeirlərin əksəriyyətində Azərbaycan xalqının milli mənlisi tərənnüm olunur, xalqı qəflət yuxusundan ayılmağa çağırışlar edilirdi. Hilal Nasirinin “Namuslu millətimə” şeiri bu cəhətdən xarakterikdir.

1941-ci ilin sentyabrında İrandan qaçmağa məcbur olan Rza şahdan sonra xaricdəki imperialist dairələrin köməyi ilə taxta otuzdurulan Məhəmməd Rza Pəhləvi atasının yolu ilə gedərək Azərbaycana qarşı şovinist siyasət yeritməyə başladı, ölkədə müxtəlif dillərdə məktəblər fəaliyyət göstərdiyi, qəzetlər çıxdığı halda, Azərbaycan türkcəsində nə təhsilə, nə də mətbuat yayımına icazə vermədi. Belə bir mürəkkəb şəraitdə 1941-ci ilin avqustunda Cənubi Azərbaycana getmiş Sovet Ordusu sırasındakı mühərrir, şair və ədiblərin iştirakı ilə “Vətən yolunda” adlı qəzetin nəşri məsələsi gündəmə çıxarılır.

Azərbaycan dilində nəşr olunacaq ordu qəzetinin təşkil edilməsi və nəşri məsələsi Sovet ordusu sıralarında rəhbər işçi kimi Təbrizə getmiş Mirzə İbrahimova həvalə olunmuşdu. 1941-ci ilin sentyabr ayının 21-də fəaliyyətə başlayan qrup plana uyğun olaraq “Vətən yolunda” adlanacaq qəzetin nəşrinə hazırlıq işləri görmüş və cəmi 21 gün sonra, yəni 1941-ci il oktyabr ayının 11-də Təbrizdə qəzetin ilk nömrəsi çap edilmişdir. İki gündən bir dörd min nüsxə ilə çap olunan qəzetin redaktoru Mirzə İbrahimov, məsul katibi isə İsrafil Nəzərov idi. Nəşr fəaliyyətini iki dövrdə (11 oktyabr 1941-ci il – 13 aprel 1943-cü il və 10 aprel 1944-cü il – 1 may 1946-cı il) davam etdirən və 406 sayı çap olunan bu qəzetin Cənubi Azərbaycanın ictimai-fəlsəfi və mədəniyyət sahəsində ən mühüm xidmətlərindən biri Sovet ordusu sıralarında Şimali Azərbaycandan Təbrizə, Güney Azərbaycana getmiş şair və yazıçıların əsərləri ilə yanaşı, cənublu yazarların da əsərlərinə səxavətlə yer ayırması, onları təbliğ etməsi idi.

Qeyd etməliyik ki, tədqiqatların birində göstərildiyi kimi, “Vətən yolunda” qəzetinin nəşri Cənubi Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığı yollarında geniş imkanlar yaratmışdı. Qəzet nəşrə başladığı ilk aylardan bədii yaradıcılıqla məşğul olan qələm sahiblərini ətrafına toplaya bilmişdi” [7, s. 37].

Qəzetdə Şimali Azərbaycandan gedib müvəqqəti olaraq Təbrizdə yaşayan və fəaliyyət göstərən M.İbrahimov, S.Rəhimov, S.Rüstəm, Ə.Məmmədخانlı, M.Rahim, O.Sarıvəlli, Q.Məmmədli, C.Xəndan, İ.Nəzərli və başqa müəlliflərlə yanaşı, Məhəmməd Biriya, Mir Mehdi Etimad (Natiqi), Əli Fitrət, Mir Mehdi Çavuşı, Əli Tudə, Balaş Azəroğlu, Mədinə Gülgün, Mirrəhim Vilayi, Məhəmmədluyi Abbasi, Hilal Nasiri və s. bu kimi yerli qələm sahibləri də fəal şəkildə iştirak edirdilər. Mübaligəsiz demək olar ki, “Vətən yolunda” qəzeti Cənubi Azərbaycanda fəlsəfi, ictimai-siyasi, anadilli mətbuatın və ədəbiyyatın inkişafında, xüsusilə də milli şüurun formalaşmasında əvəzsiz rol oynamışdır. 1946-cı ilin may ayının birinə qədər nəşr olunan bu qəzet bir ədəbi tribunaya çevrilmişdi. Etiraf edilməlidir ki, nəşr fəaliyyətini davam etdirdiyi illərdə “Vətən yolunda” qəzeti Cənubi azərbaycanlıların ictimai tələb, dünyagörüş və arzularını əks etdirən başlıca vasitələrdən biri idi.

“Vətən yolunda” qəzetinin müzakirə obyektinə çevirdiyi məsələlər çoxçeşidli olduğu kimi, orada dərc olunan ictimai-fəlsəfi xarakterli ədəbi-bədii yazılar da forma və məzmunca çox rəngarəng idi. Qəzetdə əruz və heca vəznində yazılmış, janr etibarilə fərqlənən çoxlu sayda lirik və epik əsərlərə rast gəlmək olur. Böyük ictimai-fəlsəfi əhəmiyyətə malik bu bədii əsərlərdə faşizmin ifşası, monarxiya rejimlərinin tənqidi, azadlığa, istiqlalə çağırış, milli varlığın təsdiqi və dil məsələləri başlıca mövzulardan idi.

Əli Tudə “Vətən yolunda” qəzetində çap etdirdiyi “Aşıq Hüseynə” şeirində Azərbaycan xalqının Rza şah hakimiyyəti illərində çəkdiyi zülmələri, yurdun “bayquşlar ötən” viranəyə dönməsini, Milli Hökumətin qurulmasından sonra abad olması, hətta aşıqlar dəstəsinin meydana gəlməsi və tarixi yaddaşın təzədən bərpa olunmasını aşağıdakı kimi vəsf edirdi.

S.C.Pişəvərinin rəhbərliyi ilə qurulan Milli Hökumətə Azərbaycan xalqının nicatı kimi baxmaq, onu alqışlamaq Cənubi Azərbaycan şairlərinin “Vətən yolunda” qəzetində dərc olunan şeirlərinin

aparıcı mövzuları sırasında yer alırdı. Şair Xosrov Darayi 1945-ci ilin 12 dekabrında Milli Hökumətin qurulması ilə Azərbaycana yeni bir baharın gəlişini “Qışda bahar” əsərində belə təənnüm edirdi:

Getdi zamanı zülmü-sitəm istəyənlərin,
Millət özü üçün özü ələ aldı ixtiyar!
Şad ol, sağ ol, yaşa ey bizim şanlı firqəmiz!
Yaxşı şəhamət elə, zühur etdin iqtidar! [9].

Bu ictimai-fəlsəfi əsərlərdə Şimali Azərbaycana, demək olar ki, ümid gözü ilə baxılır, buradakı quruculuq işləri, xalqın öz dilində məktəb və mətbuat orqanlarına, mədəniyyət ocaqlarına malik olması yüksək pafosla təənnüm olunurdu.

Belə əsərlərdən biri də Balas Azəroğlunun “Bakı səfəri” poemasıdır. Poemanın ən önəmli xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, şair yalnız Bakı səfərindən aldığı təəssüratı yox, yol boyu gördüyü Cənubi Azərbaycan kəndlərinin də acınacaqlı, ürəkağrıdan vəziyyətini, dərindən küçələrini təsvir edir, Arazın hər iki sahilindəki parçalanmış Azərbaycanın taleyini ictimailəşdirir. Ayrılıq dərdinin çəkilməz zülm olduğunu bildirirdi.

“Vətən yolunda” qəzetində çap olunan şeirlərdə Sovet Azərbaycanından Təbrizə gedib orada çalışan şair və yazıçılara həsr olunmuş şeirlər də diqqət cəlb edir. Əbülqasim Kamil Süleyman Rüstəmə ithaf etdiyi “Ürək dostuma” şeirində yazırdı:

Sönməz qəlbimdəki sönməz bu odlar,
Nəfəsim düşmənin qəlbini odlar.
Sənin tək dostum var, qoy bilsin yadlar,
Əyilmək bilməyən qardaş əyilməz [14].

1941-1942-ci illərdə “Vətən yolunda” qəzetində yazıları tez-tez çap olunan M.Etimadın ictimai xarakterli şeirlərində vətənpərvərlik, ölkənin acınacaqlı vəziyyətini açıb göstərmək, tənqid və ifşaçılıq, xalqı elmə, biliyə, gözüaçıqlığa çağırış əsas yer tutur. Vətən xainlərini, satqınları, mənəfət güdən möhtəkirləri kəskin surətdə tənqid və ifşa edən şair xalqını birliyə, istiqlal uğrunda mübarizəyə çağırırdı. “Şərəfəti tap!”, “Yaşamaz”, “Dilənçi”, “Analar həyatı”, “Düzlük aləmdə səadət evinin qayəsidi”, “Rüşvət canımdır” və s. bu kimi şeirlər o dövrün ictimai-fəlsəfi xarakterli demokratik poeziyasının gözəl nümunələrindəndir. “Yaşamaz” şeirindən bir parçaya diqqət edək:

Ölkəsindən xəbəri olmayan insan yaşamaz,
Ruhsuz aləmdə müsəlləmdi ki, bir can yaşamaz.
Hər kim öz ölkəsinin fikrini başdan çıxara,
Məhv olar, xoş günə qalmaz, daha imkan yaşamaz.
Ədlü insaf ilə ol, boşlama ədlin yolunu,
Zülm edən kəs ola, gər Samü Nərman yaşamaz [12, s. 67].

M.Etimad əksər şeirlərində xalqını vətənpərvərliyə, birliyə, qardaşlığa, fədakarlığa çağırır. Xalqına üz tutan şair ona “xan, xanlığı boşla”, vətənin fikrini çək, onu “gülüstana döndər”, – deyər müraciət edir. M.Etimad inanırdı ki, zülm yerdə qalmayacaq. Şairin dünyagörüşünə görə, zalımlar peşmançılığa, zülm evi isə viranlığa məhkumdur. Azadlığı bütün qəlbi, varlığı ilə təənnüm edən şair həyatın bütün gözəlliyini məhz azadlıqda görürdü. Onun fikrincə, sərv ağacının bütün gözəlliyi, hüsni, füsunkarlığı onun azadlığı ilə bağlıdır. “Cümlənin dərdi təşxis verilməzsə, onun dərmanı da tapılmaz” deyən M.Etimadın 1941-1942-ci illərdə “Vətən yolunda” qəzetində çap olunan şeirləri ictimai-fəlsəfi məzmunu, siyasi kəsəri ilə seçilən əsərlərdir. O, bu şeirlərində hamını Vətən yolunda çalışmağa, fədakarlığa, hümmət, qeyrət və rəşadətə çağıraraq “Səttarxan yurdu” şeirində yazırdı:

Ey dağları bütün aslan məvası,
Qeyrətlərin coşqun olan dəryası,
Şanlı, şərəfətli ellər dünyası,
Axan dağ-daşından həyat çeşməsi!
Qoynunda bəslədin sən Səttarxanı,
İran dağlarından kəsdin dümanı.
Oldun zəfərlərdə tarix aslanı,
Rəşid oğullara ilham nəğməsi [12, s. 61].

Mirmehdi Etimadın “Vətən yolunda” qəzetində çap olunan şeirləri olduqca səmimi, təsirli olub, fəlsəfi ideya və sənətkarlıq baxımından da dəyərlidir. Bu isə şairin daxili səmimiyyəti, ürək saflığı ilə

əlaqədar idi. Bütün varlığı ilə xalqına, yurduna bağlı olan M.Etimad məmləkətin vətəndaşlarını Vətəni ürəkdən sevməyə, onu uca və müqəddəs tutmağa çağıraraq “Azərbaycana yetişməz” fəlsəfi şeirində yazırdı:

Eşq olmasa, aşıq qəmi-hicranə yetişməz,
Vəsl istəməyən sevgili canana yetişməz.
... Allah özü şahiddi, vətən ölmüşüyəm mən,
Heç and ilə Allah Quranə yetişməz.
... Gər dürrü-gövhər, Etimad, aləmləri tutsa,
O dürr yəqin Azərbaycana yetişməz [12,s. 60].

Bu illərdə yaranmış ictimai-fəlsəfi yönümlü poeziyanı yalnız “Azərbaycan” və “Vətən yolunda” qəzetlərində dərc olunan nümunələrlə məhdudlaşdırmaq olmaz. Həmin illərdə yazılmış və sonralar müxtəlif mətbuat orqanlarında, məcmuə və kitablarda çap olunmuş şeirlər deməyə əsas verir ki, milli kimliyin əsas atributları olan “vətən və azadlıq, Azərbaycan xalqının təyini-müqəddərat hüququ, ana dili üzərindən yasaq və təhqirin götürülməsi tələbi, ... Azərbaycan milli hökumətinin ictimai, iqtisadi və mədəni islahat tədbirlərinin icrasına kömək və s. bu dövrün ədəbiyyatının başlıca mövzusu idi” [1, 152-153].

40-cı illər ədəbiyyatının istedadlı nümayəndələrindən biri, həyatını 1946-cı ildə xalqın, vətənin yolunda qurban verməklə şəhidlik zirvəsinə ucalan filosof şair Əli Fitrət sanki bütün qələm dostlarının dilindən “Vətən eşqində” şeirində yazırdı:

Nə mən Vamiq kimi, Əzradan ötrü eylərəm əfqan,
Nə Sənanəm, olam tərsa, çıxam mən tutduğum yoldan.
Nə Məcnunəm, gəzəm vəhşilər ilə çöldə sərgərdan,
Cahanda nəqsi-aşıqdir, bilə sirrini biganə [13, s. 23].

Şair sədaqətli, fədakar bir aşıq kimi sirrini aşkar etmək istəməsə də, şeirinin sonda böyük iftixar hissi ilə “yarının” ancaq doğma diyarı olduğunu dilə gətirir. Oxucu başa düşür ki, şair nə Əzrasını axtaran Vamiq, nə Leylasını gəzən Məcnundur. O, vətən pərvanəsi, vətən aşıqı, vətən fədaisidir.

Əli Fitrətin “Azərbaycanım, yaşa”, “İttihad”, “Məslisi-milliyə”, “Mədh azadəqane-Təbriz” kimi şeirləri bu illərin ictimai-siyasi lirikasının gözəl nümunələri olmaqla yanaşı, həm də milli kimlik uğrunda mübarizə motivlərinin zənginliyi baxımından da çox diqqətəlayiqdir.

Hər bəndinin sonunda “Yaşa, yaşa, Azərbaycanım, yaşa!” misrası nəqarət kimi səslənən beşbəndlik “Azərbaycanım, yaşa!” şeirini Vətən haqqında nəğmə də adlandırmaq olar. Şeirdə Vətən torpağının müşki-ənbərdən, daşlarının ləli-gövhərdən, sularının abi-Kövsərdən yaxşı olduğunu bildirərək, qürur hissi keçirən şair sonrakı bəndlərdə Azərbaycanı Babəklər, Koroğlular yurdu, hər guşəsində min aslan yatan, Səttarxan kimi qəhrəman yetişdirən müqəddəs bir məkan kimi vəsf edir və Vətən övladlarını onun şərəfini qorumağa çağıraraq yazır:

Vətən qədri bilən insan var olsun,
Oğlu, qızı onun bəxtiyar olsun!
Vətəni sevməyən daim xar olsun,
Daim şərəfli aşıyanım, yaşa,
Yaşa, yaşa, Azərbaycanım, yaşa! [13, s. 27].

“İttihad” şeirində milli birliyi tərənnüm edən, “Məslisi-milliyə” adlı ictimai-fəlsəfi əsərində Milli Məclisin fəaliyyətə başlamasını alqışlayan şair, Sovet ordusunun Təbrizə daxil olmasından sonra bu gözəl şəhərin şahlıq istibdadından qurtularaq azad nəfəs almasını, yeni dövlətin qurulmasını, ana dilinin əsas ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsini sevinc və coşqu ilə vəsf edib, vətəndaşları bu dövləti və ana dilini qorumağa səsləyir.

İbrahim Zakir bu illərdə yazdığı “Vətən, ey Vətən”, “Təbriz”, “Azər”, “Şanlı xalqımız”, “Fədailərə və qızılbaşlara”, “Mənim öz dilim var” və s. bu kimi şeirlərində milli kimliyini şövqlə tərənnüm edərək, milli identikliyin komponentləri olan Vətən, azadlıq, ana dili, bunları necə qorumaq barədə ictimai-fəlsəfi düşüncələrini oxucuları ilə bölüşür.

Təbrizdə S.C.Pişəvərinin rəhbərliyi ilə qurulan Milli Hökuməti alqışlayıb ona “Azər” adlı şeir həsr edən, dövlətin qurulması gününü “Azər bayramı” adlandıran:

Doğdu şanlı günü Azəristanın,
Onun hər guşəsi gülüstan oldu.

Azadlıq yolunda ölən insanın

Hünəri dillərdə bir dastan oldu [14, s. 33], -

deyən şair “Vətən, ey Vətən” şeirində “qəlbimin qərarı, anamın şanlı yadigarı, şənim, iftixarım, sınıq könlümün baharı” hesab etdiyi vətəndən ayrı gəzməyi cəhənnəm əzabı, eyş-işrət gününün belə matəm olduğunu bildirərək yazır:

Yata bilməm sənin fərağında,

Saralıb rəngim iştiyağında.

Razıyam can verəm qucağında,

Ya batam qana qarlı dağında,

Olasan cismimin məzarı, Vətən,

Çəkməyəm bunca intizarı, Vətən [14, s. 32].

“Fədailərə və qızılbaşlara” adlı ictimai xarakterli şeirində babaları Babək, Səttarxan kimi igidlərdən ibrət götürərək Milli Hökumətin qurulmasında misilsiz xidmətləri olan fədailəri və qızılbaşları qurulan bu dövlətin əbədi yaşaması üçün mübariz və ayıq-sayıq olmağa səsləyən şair, “Mənim öz dilim var” şeirində Azərbaycan xalqına və onun dilinə xor baxanlara çox sərt və açıq şəkildə belə deyir:

Mənim Vətənim var, şanlı elim var,

Nə türkəm*, nə farsam – ana dilim var.

Gözümtək sevirəm doğma Təbrizi,

Sinəsi üstündə bəsləyir bizi.

Təbrizi vermərəm yüz min Tehrana,

Qurbanam vətənim Azərbaycana! [14, s. 43].

Qeyd: Şair burada “türk” deyəndə Osmanlı türklərini nəzərdə tutur – N.M.

İbrahim Zakirin yuxarıda adlarını çəkdiyimiz ictimai-fəlsəfi şeirlərinin, demək olar ki, hamısında vətən, yurd, millət, milli dövlət və s. bu kimi məsələlərin təsvir və tərənnümü çox güclüdür və bu əsərlərin əsas ideya istiqamətini milli kimlik və onun uğrunda mübarizə motivləri təşkil edir.

Cəfər Kaşif “Hürriyyət pərisinə” şeirində “ədalət bülbülüm, zəhmət baharım” – deyə, özünün idealının “hürriyyət” olduğunu bildirirsə [14, s. 46-47], “Əl çəkin!” adlı ictimai xarakterli şeirində Azərbaycanın müstəqil dövlət olmasını qəbul etmək istəməyən İranın mərkəzi hakimiyyətinə üz tutaraq yazırdı:

Fikrimiz azadlıqdır, maliklik xoş niyyətə,

Yadların qəyyumluğu lazım deyil biz millətə.

Həqqidən ilham alıb qoyduq qədəm hürriyyətə,

Olmuşuq hər fərdimiz bir mərdi-meydan, əl çəkin!

İstərik daim quraq ədl ilə divan, əl çəkin! [14, s. 47].

Müşahidələrimiz deməyə əsas verir ki, həmin illərdə yaranmış ictimai-fəlsəfi xarakterli poetik nümunələrdə Azərbaycan, milli hökumət, doğma yurd, vətəndən ayrılıq, milli dil, azadlıq eşqi, imperialist müharibələrə və fars şovinizminə qarşı mübarizə mövzuları üstünlük təşkil edir.

İranın, Cənubi Azərbaycanın ictimai-siyasi vəziyyəti barədə dünyagörüşünü oxucuları ilə bölüşən Məhəmməd Biriya dünya hadisələrinə də biganə qalmırdı. Bəşəriyyətin bəlasını, faciəsini ictimai, milli ayrışdırılıqda, zülm və əsarətdə görünən şair bütün bəşəriyyəti bu yolda mübarizəyə səsləyirdi.

Göründüyü kimi, vətənpərvər və beynəlmiləlçi şair xalqının əzablı, məşəqqətli həyatına acıdığı kimi, bütün bəşəriyyətin halına da acıyır, onu dözümlü, mərd olmaqla bərabər, həm də gözü açıqlığa, haqqın keşiyində dayanmağa, mübariz olmağa çağırır.

Məlum olduğu kimi, 40-cı illərin əvvəllərində İranda daxili irtica və imperializm əleyhinə mübarizə qəti və ardıcıl şəkildə alınırdı. Xalq ölkənin, millətin mənafeyini qorumayan, gah bu, gah da başqa dövlətlərə sığınan dövlət başçılarının satqınlığını görür, onların ölkəyə, xalqa xəyanətini aydın duyurdu. Bu illərdə məmləkətdə bir anarxiya hökm sürməkdə idi. Azad fikirli, mütərəqqi dünyagörüşlü ziyalılar bütün ölkədə hökm sürən özbaşınalığa, xalqın ağır vəziyyətinə göz yuma bilmir, milləti vəhdətə, mütəşəkkil mübarizəyə çağırırdılar. M.Biriya özünün bir çox şeirlərini, o cümlədən “Milləti ayıldanlara bax!”, “Hoqqabazlara xitab”, “Ay kişi, bayram gəlir”, “Tazə, şirin ləbləbi”, “Yoldan azırsan”, “Oğlan bir utan”, “Şah qaçır a...”, “Çoxarvadlığın şikayəti”, “Bir tiryəkinin dilindən”, “Qaçacaq” və s. əsərlərini bu mövzuya həsr etmişdir.

M.Biriyanın “Şah qaçır a...” adlı fəlsəfi şeiri bu dövrün ən kəskin siyasi şeirlərindən biri kimi, xüsusi dəyərə malikdir. 1941-ci ildə Rza xanın İrandan qaçması ərəfəsində yazılmış bu əsərində şair göstərir ki, 25 il İrani çapıb-talayan, iranlıları var-yoxdan çıxaran, əvəzində zəhmətkeşlərə zindan, ölüm, səfalət bəxş edən Rza xan ingilis imperialistlərinin köməyi ilə hakimiyyətə gəlmiş kimi, ingilis ağalarının köməyi ilə də İrandan qaçır.

M.Biriyanın bu dövrdə yazdığı “Şapalaq”, “Yumruq”, “Çomaq” şeirləri böyük ictimai-siyasi kəsərə malik olan, günün tələblərinə cavab verən şeirlər kimi maraqlı və qiymətli sənət nümunələridir.

Mir Tağı Milani “Azərbaycan” adlı ictimai-fəlsəfi xarakterli şeirində canını vətənə qurban verəcəyini, vətəndə yaşamağın behiştə olmaqdan üstün olduğunu bildirərək yazırdı:

Budur əhdim mənim, xaliq bilir, ey namuvər-mihən,

Sənə xidmət edəm sidq ilə ta canımda can olsa.

Tutub zülmət səni hər səmtdən, lakin məlul olma,

Çıxar axır buluddan gün, əgər birdən nihan olsa.

...Səni bir dəm unutmaz bu həzin könlüm, gözəl yurdum,

Mənimçün xəlqi-ələm cümləsi gər xəsmi-can olsa [14, s. 151-152].

Hüseyn Səhhafın “Vətən qurbanıyq”, “Milli hökumətə”, “Milli hökumətin qurulması” şeirlərində də Cənubi Azərbaycan xalqının birliyi və Milli Hökumətə inamı, qərinələrlə zillət çəkən ellərin öz arzusuna çataraq Azərbaycanda Milli Hökumət bərqərar edib onunla iftixar etməsi kimi ictimai-fəlsəfi ideyalar tərənnüm olunur.

Mir Mehdi Çavuşı həmin illərdə yazdığı “Yurduma”, “Azərbaycan” şeirlərində vətənin qəhrəmanlıq tarixinə nəzər salıb, onun şərəfli tarixi ilə öyünürdüsə, “Dilimi” şeirində milli kimliyin əsas komponentlərindən biri hesab edilən milli dil məsələsi barədə düşüncələrini poetikləşdirirdi.

Vətən azadlığı, dil məsələsinin tərənnüm və təbliğinə nümunə olaraq Qulu xan Borçalının “Qələm azad, dil azad, bütün ölkə azad”, Aşıq Hüseyn Cavanın şah cəlladlarına ünvanladığı “Təbrizi”, Məhəmmədbağır Niknamın “Doğma dilim”, Balas Azəroğlunun “Vətən məhəbbəti”, Haşım Tərlanın “Vətən”, Müzəffər Dirəşinin “Vətən eşqi” və s. bu kimi ictimai-fəlsəfi şeirləri misal göstərmək olar.

Digər filosof şair Q.Borçalı şeirində Təbrizdə Milli Məclisin açılışını şövq ilə tərənnüm edib:

Qələm azad, dil azad, bütün ölkə azad,

Milləti-Azəriyə yaxşı sərəncam oldu.

Tutacaq bu günü bayram gələn Azər nəslə,

Yer tutub səfheyi-tarixdə madam oldu.

Borçalı şeir yazır, məsti-meyü badə deyil,

Vətənin eşqi ona meylə dolu cam oldu (14, 155),–

deyə sevincini izhar edirdisə, Aşıq Hüseyn Cavan Milli Hökuməti süquta uğradıb, Təbrizi qana batırmaq istəyən azğın Pəhləvi rejiminə qarşı çıxaraq üsyankarcasına belə deyirdi:

Ey insan cəlladı, qudurmuş yağı,

Nahaqdan batırma qana Təbrizi!

İntiqam günləri gələr yetişər,

Bəsdi, gətirmə sən cana Təbrizi!

Qorxutmaz Təbrizi nə ölüm, nə dar,

Ondadır əzəmət, mətanət, vüqar.

O bilir dünyada haqq, ədalət var,

Qoymaq odlara, yana Təbrizi! [14, s. 161-162].

“Yaşa, gözəl diyar, ey əziz vətən” [14, s. 191] deyərək Azərbaycanı tərənnüm edən Haşım Tərlan, “Kimsənin olmasa qəlbində vətən eşqi, yəqin Ömrü bihudə sürüb, atəşi-xüsrənə yanar” (15, 201-202) deyən Müzəffər Dirəşini, adlarını yuxarıda qeyd etdiyimiz və bərelərində tədqiqatımızda mövzu ilə bağlı danışdığımız şairlər, təbii ki, 1940-1947-ci illərdə yaranan Cənubi Azərbaycan ictimai-fəlsəfi fikrində və ədəbiyyatının inkişafında, milli kimlik məsələsinin poeziyada təcəssümündə əvəzsiz rola malikdirlər.

Fikirlərimizi ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, haqqında danışdığımız illərin Cənubi Azərbaycan poeziyası öz ictimai-fəlsəfi çaları ilə zamanın, dövrün tələblərinə cavab verən poeziya olmuşdur. Əsasən Azərbaycan dilində yazılmış bu əsərlərdə milli kimliyin inikası və milli kimlik uğrunda mübarizə onun əsas ideya istiqamətlərini təşkil etmişdir.

Nəticə / Conclusion

Böyük Vətən müharibəsi illərində Cənubi Azərbaycanda ziyalıların xüsusilə Rza şah diktaturasına qarşı çevrilmiş inqilabi-siyasi mübarizəsi özündən əvvəlki ədəbi-bədii nümunələrdən öz ictimai-siyasi və fəlsəfi yönümünə görə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməyə başladı.

Daha çox milli özünüdərk və özünütəsdiq məfkurəsinə söykənməklə yaranan 1941-1946-cı illərin bədii ədəbiyyatı dövrün, zamanın hadisələrinə ayıq gözlə baxmağa, olayları vaxtında əks etdirib ictimaiyyətə təqdim etməyə səy göstərməyə başladı.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Müciri, C. İkinci Dünya müharibəsi və milli azadlıq hərəkatı dövründə ədəbiyyat (1941-1953). – Bakı: Elm. – 1900. – s.136-194.
2. İbrahimov, M. Ümid və kədər poeziyası. // “Azərbaycan” jurnalı, № 4, –1988, – s.132-238.
3. Əmirov, S. Cənubi Azərbaycan milli-demokratik ədəbiyyatı (1941-1990-cı illər) // Bakı: 2000, 257 s.
4. Cəfərov, N. Cənubi Azərbaycanda ədəbi dil: normalar, üslublar //Bakı: Elm, –1990. –128 s.
5. Çeşməzər, M. Azərbaycan Demokratik partiyasının yaranması və fəaliyyəti //Bakı: Elm, 1986. s. 18.
6. “Azərbaycan” qəzeti // – 1, 14, 19 noyabr, 1 dekabr 1941(1320), № 1,12,17,30.– s.2, 3, 2.
7. Ağayeva, G. Təbriz ədəbi mühiti (1941-1946) //Bakı: Nurlar NPM, – 2000. – 168 s.
8. Tudə, Ə. Aşıq Hüseynə // “Vətən yolunda” qəzeti – 1941, 26 noyabr № 38. – s. 2.
9. İbrahimov, M. Milli azadlıq mübarizəsi və demokratik hərəkatın qızıl səhifələri // Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. III c. – Bakı: Elm, – 1988. – 552 s.
10. Azəroğlu, B. Bakı səfəri // “Vətən yolunda” qəzeti –1945, 5 iyun № 109 – s.2-3.
11. “Azəri” məcmuəsi // Tehran: –2015, № 22, – s. 44.
12. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. III c. // – Bakı: Elm, – 1988. – 552 s.
13. Şairlər məclisi. // Təbriz: – 1945, № 3-4. – 424 s.
14. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası // II c. – Bakı: Elm, –1983. – 580 s.
15. Biriya, M. Əsərləri // Bakı: Elm, – 2010. – 356 s.

Rəyçi: f.f.d., dos. Zeynəddin Şabanov